

ընթացումը կրօնական իսկ չէին և վիճակի գիւրացւ հաս-
կանայոյ գրաւար գրութիւններ, հարկ է եմք աղբիւ թէ
սակերի եւս անկարգ էին անոնք, որ ընթերցումը չէին
գտնում: Իսկ թէ ինչպիսիք եր համանմանութիւնն ըն-
թերցումը ցիտցողներուն եւ չգիտցողներուն մէջ, այդ
իմաստաւ համար բաւական է միտ գնել թէ անկարգին
եկտու երբեք դար կար տպագրութեան գիւրացւ, եւ քանի
մի ձեռագիր կըր սեղանակաւ տապալած ունենալ՝ բաւ-
ական թէ քանիսկ տէր ըլլայ իր համարութեւ:

Բերենք ի վերջոյ այլ եւս կրկնաւորութիւն մի —
գիտեն անշուշտ շատք թէ Միխիլայի Գոշի Դատաս-
տանագիրքն պարզ գրաւար լիցաւաւ է, չունենալով այն
խրթին բառերն եւ ուղւորին անհ որ կը գտնուին յա-
մանա ի միջինգրաւան մատենադարոյ: Դասեթ է նոյն-
պէս թէ Դատաստանագիրքը ժողովրդեան շատ ստորին
դասուց է անդրագրիւց համար չէ, այլ բարբարասի-
նան եւ բոտ կարի ուսնալ անձանց համար: Սակայն
այս, եր կրկնենք, պարզ գրաւար լիցաւաւ գրութեւ մա-
տենաւ: ... Նոյն իսկ ուսնալ եւ բարձրաւորման ան-
ձանց — անհասկնալիք եր յժԻՎ, գարաւ, եւ այնչեղ
անհասկնալիք միջինն մատենադարի ինչպէս մի հարկ հա-
մարած եւ Եւսմորենի դարձերն, որպէս թէ օտար եւ
անծանօթ լիցաւ է յազգային լիցաւ: Բարձրմաներ, իշ-
թէ չեմքս այս աշխատութեւն թէ անկարգն նոյն ժա-
նանակաւ անպիտան համաձայն փոփոխութիւններ կ'ընէ,
իր համաձայն, յաւելու անկարգ իր մտեւան, այնպէս զի
հարկ է իրեն նոր անկարգ գրութիւն համարել: Բայց ինք
իրեն բուն պատճառն եւս յարձարելիք նոյն Եւսմոր
գծաւորին ձեռնարկութեան յառաջ կը բերէ նախա-
կաւ — վերեւիցէն: պարզ գրաւար — գրութեան ու-
ղւոր — ըլլալով: Ահաւորի իւր իտեղիքը «Եւս Սմ-
րատա... որդի կուտանգրայ թագաւորա՛նց...» բա-
ղաւ՝ աշխատեցայ ի սոս, ծերայեղ մտք, է հիշ Ի-
ճաւանակալով իւրով: Եւ բաղաւ՝ աշխատեցեմք Գ-
«Ինչի ղոս է Դէ հիշաւոր Բաւա...»:

Նոյն իմաստն ընդարձակագրին եւ քաղաքայառ-
գրին կը գտնուի այլ օրինակի մի մէջ, զոր թէ եւ յաւե-
նական համարներ ընդօրինակութիւն կամ կարգաբարձրին, մեր
քաղաքն գրութեւն անձեւին է ի նուազել, վասն զի
թաղաքանային ժամանակակից գրի գրութիւն է, ինչպէս
խաղիկի շարունակութիւնն էր տեսնուի: Վասն զի կը
գրուէ թէ «... Մեղաց թաղութիւնն ինչպիսիք պա-
րտօնի մերոյ Սմրատայ, զի «... Իս մի փոխել ի յիւր
չլուտաւորաւ գրուին: ... Այդ այս երկրորդ ընդարձա-
կագրն ընթերցումն հետեւեալն է: «Եւս Սմրատա...
նորդի կուտանգրայ թագաւորա՛նց...» բաղաւ՝ աշխա-
տանք աշխատեցայ ի Դատաստանագիրքն ծերայեղ
մտքն եւ ձեռքը, ի հիշ եւ ի դաւորութեւ եւ յանձա-
կանակի գրոց, վասն զի այսպիսիպէս էր եւ հնուցան
«... ինչ ճոյ բառն է նորոյն, հանց որ ինչ լինէ հաւա՛նա-
նաւ յիշեալ Գոշի: Իւ բաղաւ՝ աշխատեցեմք Գ-
«Ինչի ղոս է մեր հնչաւորս եւ ի սուլեալս բառս...»:

Գտնալով որ այս ապագայութիւնը բաւական
ըլլան ամեն տարակից փարատելու եւ որպիսի է ինչ գի-
մագրութիւն լուցընելով՝ կը գտանանք ի կարգ բանիցս:

Չնից կարող կարծել թէ յոյնացի այնչեղ
գարուն գտնուած չըլլան յազգային բաւական սրա-
տեւ անձինք, որ զայս ամենայն ըմբռնելով՝ ունե-
ցած չըլլան շարեացի գարման տանելու խորհարգն:
Հաւանական է նաեւ որ գէթ ի վերջին ժամանակս
մանաւ տեսած ըլլան ժողովրդական կամ Եւսմորենի
բարբարոս շարահերաւ գրոց կարեւորութիւնն:

Ի բերում օրինակոց առաին ընթերցումն է Ս-
գալարու մատենագրանի ձեռագրին, իսկ երկրորդն՝ ԷՎ-
մանիկ մատենագրանի (թ. 1811) ձեռագրին: Եւր յաւել
եր բերէ եւ միջնաբանն Միխիլայի Գոշի գրաւար Դատաս-
տանագրոց հրատարակման ընդարձակ է: Հմայեց Գա-
րաւորութիւնն մէջ (Թ. 18, Վաղարշապատ, 1880, էջ 58) Վ-
հան իւր, Դ. Բաւատանան: Եւսմորենի որ մերջ ալ պիտի
գրաւորէր այս գրութեամբ յոյնացի գրոցին, ուր առիթ
կ'ընենք իտեղիւ: Նաեւ ի վեր անդ յառաջ բերուած
հաստիքին վրայ:

որոյ խորհուրդն բնականաբար կրնար նմանել ի միտ՝
ընթերցմանը այնչեղիս գրոց, որք թէ եւ գրաւար
էին, բայց այնչեղ Եւսմորենի քաղաքագրութիւններ
կը բովանդակէին, որ եթէ ի մի վայր գտնուէին՝
բաւական էին ընդարձակ իսկ Եւսմորենի գրութիւն
եւսայնելու:

Բայց մեծ եւ տառիկ է հնաւորի սովորու-
թեանց գրութիւնն: ոչ որ կը համարանկեր յայն-
չեղ գարուն հետեւ վարժուած գրութեան կերպն
խոտորիլ եւ հակառակ կամ տարբեր կերպի ձեռ-
նաման լինել: Կարծենք թէ ճշմարտութիւնն չենք
հեռանար, եթէ ի կարգի գտնաւան նկատմանց եւ
անհանութեանց՝ որ նոյնպիսի խորհրդոյ գործա-
գրութիւնը կը խախտէին, զինքն նաեւ անձնական
պատահն աղաքանելու անոտի երկիւղն: Թերեւս Եւսմ-
որենի գրոց օգտու ու կարեւորութիւնը տեսնելով՝
անձամբ ի նոյն եւսմորենի խորհուրդն ունեցող-
ներն ոմանք յետս կասէին՝ իրենց ամբթ ու նա-
խատիքը համարելով այնպիսի բարձու գործածել
գրութեանց մէջ, որ բոտ գաղափարի ժամանակին
բուն գեղեցկ կամ գոհհաջ սեղանակաւ եր: Թե-
րեւս այնչեղ կարծէին թէ Եւսմորենի գրել՝ լուե-
նային խոստովանութիւնն է գարաւոր գրելու անկա-
բարութեան:

Այսպիսի եւ ասոնց նման անոտի անհաւա-
թեամբք եւ թիւր երեւակայութեամբք սահեցան
անցան տարիներ եւ դարեր, եւ եթէ չուզենք ըսել
բովանդակ ազգն, ի հարկէ բռնելու ենք՝ ազգին մե-
ծագրին մասն, ժողովրդեան միջին ու ստորին զա-
տեղը, զիկեալ մնային հրահրաւորութեան պատա-
ճաւոր միջնարդներէն, Եւսմորենի գրաւար օգտու թե-
նէն: Նոյն երկարատեւ միջնին՝ գրաւարն առ սա-
կաւ սակաւ գրելով երկեղծցանակաց յատկացեալ
ստացուած գաւառներ, որոյ գրաւար գործունեու-
թիւնն՝ ընդդէմ ծանօթ է՝ աւելի կրօնական եւ առ-
աւաւելի պատմական նիւթոյն ամփոփեալ էր, որ-
տաւարին դիտուի թեանց, Եւսմորենի եւ բանասի-
րական նիւթոյն հոգ ամանդ չէր գտնուեր: Այնպէս
որ ուսմանց եւ դիտութեանց զբաղել ուղղոյ սա-
կաւար անձինք, իրենց ուսումնասիրութիւնն յա-
գեցընելու համար՝ կը հարկադրէին հայրենիքէն
հեռանալ, յոտար գաւառս երթալ օտար լիցաներ
սորվիլ, գիւտարարար արաբական լիցան: Եւ այն
միջոցով կատարելագործել իրենց ուսմունքն ու
հրահրաւորութիւնը:

Հ. Զ. Ե.

(Էրեւան-Երեւան)

ՄԱՅՈՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՐ. ՄԱՅՈՍԻ ԶԻՆՈՒԿԵՐ - ԼԻԲՐՈՒՄԵՆԸ ՆԵՐ ԵՐԿՐԻ ՂԱՅՈՑ

(Էրեւան-Երեւան)

Ե. Հայաստանի խորհրդատու տախտակոց:

Իւլյորովն տարբեր պատկեր կ'ընծայեցը-
նէն Հայաստանի տախտակոցն՝ այն մարդաբե-
տիք, որոնք լայնատաւալ հարկաբեւոյնը կը
զարգարեն: Այս մարդաբեւոյնը ընդարձակա-
գոյնները վերին Մուրատի երկու կողմերն են.

Ձ. Հայաստանի նախնական պատմությունը:

Լճը մեծ է հին Հայաստանի կրծական միջավայրն էր, որպիսի է արգ Նիֆոֆին: Հոս դարձեալ կը շարունակենք Հայաստանի հնագոյն պատմութիւնը: Վաղայ սիշտականարանք կը վկայեն, թէ Ասորեստանեայց առաջին պետութեան ժամանակն այս կողմերուն տիրապետողներն էին ինքնակաց հայ թագաւորք: Սակայն ասոնց ոչ անուններն ոչ գործերը մեզի ծանօթ են, որով հետեւ Վանայ սեպածեւ արձանագիրք¹ մեզի համար իրենց հետեւեալ քողովը դեռ ծածկուած են եւ չեն ներեր նախնի ժամանակաց վկայ հայտնեցուած արձանքը: Ընդ հակառակն ապացուցեալ է որ Ասորեստանեայց երկրորդ պետութեան ժամանակ (1244—725 թ. Բ.) Հայք քաղաքականօրէն նոյն պետութեան ենթարկեալ էին, իսկ Ասորեստանեայց Հայաստան գաղթեալ շատ ետքերը հանդիպած է. այս է հազիւ Սենեքերիմայ (Sanherib) Ժամանակը, երբ արդէն Ասորեստանեայց աշխարհապետութիւնն ասորեստանեան երանեան կրկին պետութեանց բաժնուած էր: Սենեքերիմ երեսօտեմայ պաշարումը իրացնելէն հետեւ² երբ Նինւե է մտաւ, Նիւբոտ³ շատուածոյն մէջենին մէջ իւր երկու որդւոցմէ սպանուեցաւ, որուն վրայ հայրասպանը Աբրահեւ եւ Սաբաթ⁴ յերկիրն Արարատայ փախան: Թէ իրենց կողմնակիցներն ի միասին գաղթեցին, այստ յանդիման կ'երեսայ մըրձաւոր պարագայից ընթացքէն, որովհետեւ երկու իշխանք եւս Հայոց թագաւորէն իրենց տրուած գաւառաբաժնին մէջ (Տարն) քիչ ժամանակէն տեղադրուեցան: Այս երկու իշխանք Սառնաբեւ եւ Աբդուռնեայ⁵ ասորեստանեան հայապան իշխող զեղիւն նահապետներն եղան, որոնք յաճախ իսկ Սեւեթիբէ անունը կը կրէին: Մասնաւորապէս քաջ հանդիսացան յընթաց ժամանակաց Արծրունիք:

որոնք թագաւորական արծուէշնանն դրոշակիրներն էին եւ ետքէն Վանայ թագաւորական զինն⁶ հիմնադիրներն եղան, որմէ զարմանալի եղանակաւ նաեւ բիւզանդեան թագաւոր մը (Լեւոն Ե.) յառաջ եկաւ: Հին ժամանակագրութեանց մէջ Լեւոն Ե. ի վրայ խոսուած ժամանակ միշտ հայաօրէնութիւն կ'անուանեն զինքը. բայց աստի են նաեւ Վաթիւ Ե. եւ իւր թուր Ասորեանքի⁷ անշուշտ ասորեստանեան զարմէ: Այս ասորեստանեայցի գաղթականաց սերունդը հետահետեւ զորացաւ եւ տիրեց վերին Տիգրիսի եւ Վանայ լեռնադաշտին մէջի գաւառաց: Ըստ այսմ այս գաւառամասն ոչ միայն աշխարհաքաղական անցք էր Ասորեստանէն ի Հայաստան, այլ եւ քաղաքական:

Նեբոադնէս⁸ (Նաբոքորոսոր) թագաւորին ժամանակ օտարազգի գաղթականութիւն մը զՀայաստան որդեց: Քիչիւրքաւի Հոգիփեռնէս սպարապետին պարտութիւնն ի զաւրեստին, կամ լաւ եւ Յուգիթիայ ձեռք զորդփեռնեայն սպանմամբ պատճառեալ Ասորեստանեայց բանակին քայքայումն յարորդ թագաւորաց արգել ու խախն չեղաւ: Երբայցի գերիները Հայաստանի լեռնայ վրայ բնակեցնելու: Այս երբայցի գաղթականներին յառաջ եկաւ Հաթթա⁹ անուն մէկը՝ նահապետ Բաթթառնէայ տոհմին, որոնցմէ սերեցաւ յետոյ Բագրատունեայ համաւաւոր թագաւորական զարմէ, որուն վերին (վրացի, Կիւրն) շառաւիղները ջնջար իննդանի են ի Ռուսիա: Ստուգիլ զարմանալի է պետութեան մը հիմնադրութիւնն երբայցի ազնուականի մը վերապահեալ ըլլալն, որ տասը դար հազար տարի Արեւելից հեռաւոր կողմանց մէջ քրիստոնէութեան պաշտպան հանդիսացան: Բագրատունիք իրենց շատ բազմաթիւ կողմնակիցներով Հայական իշխանութիւնը ձեռք

¹ Վանայ սեպածեւ արձանագրութեանց վրայ արդէն խոսեցանք եւ մեր կրօնի յայտնեցինք: Յեւ Հաթթա Աւորայ, 1888, Իր: 1:

² Նեբոտ շատուածոյն անունն առ մէջ է Նիւբոտ: Թէ Աբրահեւ եւ Սաբաթ Հայաստան օրէիք Սենեքերիմայ յերկիրն Արարատայ փախան, այս առջը է, սակայն անոնցմէ Սենեքերիմայ, Սաբաթայ փախանք, զիսկայն զեղիւն յառաջ գալը լաւ իմացումն է, ինչպէս որ Մովսիսի խորհրդէն Արծրունիք հին ազգայնութիւնը մեծաւ զգուշութեամբ գործառնելու է: Թեպէտ Սորեանցայ Գ. Իսլամ. Մեծ. Գիւնյան մէջ յառաջ քերտած զգուշ Հոգիւն Հայաստանէն արձանագրէ եւ Հաւաքայ Սենեքերիմ մէջ թէ երբ Հապուհ Հուսայայց կ'աւարտէ իւր: Հաւաքայ ալ կը պատասխանէ «Այո, աւ, հոսմէ Եւ զիս արշալոյթի յերկրն Սառնաբեւ, վերջիւնեալ ազգաբանութեան առ երեսայն Հաստատութիւն իւր ապ, սակայն յայտնաբերեալ հաւաստեալ եւ իրեն որպէք ընդունելու բաւական արդիւնք, մասնաւոր որ ուրիշ պայմանից զեղաբանութեանց անհաստատ եւ յարմարցուած ըլլաւ ըստ բաւական ցուցումն է:

³ Իր հեղինակ կ'երեսայ թէ Մ. Խորենացւոյ Արծրունիքն... Ասորեստանի քաղաքացւոցմէ յառաջ բերեալ, եւ Հայոց նախարարքն եւս մ'իրենական զիրք աւանդելու, նոյնպէս Վանայ (Տարն) սեպածեւ արձանագրութիւններէն հետեւ ցուցած է թէ Վանայ մէջ անկողն թագաւորութիւն մը կար եւ այս արքայապետ զիսկ հիմնադիրներն Արծրունիք են, որոնցմէ են նաեւ Վանայ թագաւորութիւնը: Եւ արդարեւ Տարն (Վան) բաւական մէջ իմացեալ թագաւոր եղած էւ ասոնց ժամանակէն այս արձանագրութիւնը հասանալիս քաղաքացւոյն են, այն բաւական հասանալիս արձանագրութեան է ըստ հին արձանագրութեանց, իսկ թէ այս թագաւոր ասորեստանի Արծրունեայց զեղիւնեաց ըլլաւ, ինչպէս նաեւ Լեւոն Ե. Վաթիւ Ե. եւ Ասորեանքի բիւզանդեան հայ կայսրներն, ստուգիլ կրնանք բանաւորապէս երբայիլ փաստի են ոչ իսկ ապացուցեալ է մեր հոնի Հայաստանի նախնի բնակողք ինչ ազգ ըլլալը, որ ժամանակէն ասոնց երկրորդութեան քանդակուած են բոլոր Հայաստանի մէջ ապրած անպատեւ արձանագրութիւնը:

⁴ Բագրատունեայ զարմիք Հաթթա անուն երբայցի մը յառաջ եկաւ ընտրել նոյնպիսի խորհրդանշանութեան պէտք էր նկատուի, ինչպէս որ Արծրունեայց: Նոյնպէս պէտք է նկատուի Մամիկոնեանց զեղաբանութեան պատմութիւնը:

առին հետզհետե ընդարձակելով իրենց աշխարհակալութիւնը ցարունէն իրենց նախնի բնակութեան վայրէն սկսելով՝ Բաւնի ու Արփի վրայէն մինչեւ Վաղարշապատ, եւ Աշտարկա թաղի ժամանակ ալ արաբացի խալիֆաներէն իրենք թագաւոր ձանչուցանին: Հայաստանի քաղաքական իշխանութեան զարմանալի եղանակաւ Բագրատունեաց ձեռքն անցնելը, որ հետզհետե աւելի անոնց առաւորական առաւելութեամբը քան բռնութեամբը ի գլուխ ելաւ, ապացոյց մըն է, որ Հայերը շատոնց արգէն իրենց իշխանութիւնը կորսնցուցած էին: Եւ արդարեւ ազգային իշխանական ցեղերն առանց արտաքց կարգի սասանեցուցէն դիպուածոք՝ բարաբարական ասպարիզէն անհրեւելի թացան:

Հառ հաւանական է որ Բագրատունիք իշխանութեան հասնելէն ետքն իրենց նախնի սերունդը յիշելով՝ առանց ակնածելու իրենց քրիստոնէս իշխան ըլլալէն, Հրէից հետ համակրանք էին եւ անոնց Հայաստան գաղթելուն մեծապէս նպաստ մատուցին: Կը պատմութիւն է Գ. դարուն կէսին քրիստոնէից ամենամեծ հալածանաց ժամանակ ի Հայաստան, երբեք չափող մէջ միայն՝ երբ այս քաղաքը կործանեցաւ, 30.000 տուն հրեայ եղած ըլլայ: Նշնպէս Վա՛ 10.000, Նախի՛վան՝ 16.000, Արփա՛ւ՝ 9.000: Գրեթէ 70.000 ընտանիք միեւնոյն ժամանակ Նախի՛վան բռն գաղթելու հարկադրեցան՝:

Սեմական գաղթականութեանց չափ կարեւոր է նաեւ ուրիշ ցեղի մ'ալ Հայաստան գաղթելը: Բայտ Հայ պատմագրաց՝ երկրորդ Սասանեան թագաւորին՝ Հափթա Ս. ժամանակ (240 ի եւ 271 ի մէջ, Յ. Բ.) ձենացի նշանաւոր իշխան մ'իւր կողմնակիցներով հօրեղբոր՝ Աբթալ-Բախուր իշխանին դաւաճանութենէն փախելով Հայաստան կը գաղթէ: Թէ հոս բուն ձենացի եւ կամ Բարձր Ստից ցեղերէն մէկուն վրայ չէ խոսքն եւ չենք կրնար այնպէս հասկնալ՝ յայտ յանդիման է, վասն զի ձենացիք շատ ետքերն Արեւմտից հետ հաղորդակցութեան մէջ մտան: Կը աւանգուի իրենն այս խնդրանքն տոհմը Մաֆի՛նէն կ'անուանէ, եւ կը հաստատէ թէ երբեք ու Աբթալ մնակաց հետ սերտ յարաբերու-

թեան մէջ էին: Վախի՛ն պատմագիրն ալ Մամիկոնեանց վրայ խօսած ժամանակ զիրենք միշտ Տաւրուսէն կ'անուանէ:

Երրորդ դարուն մէջերը յետ քրիստոսի՝ Մամիկոնեանք այնչափ բազմացած եւ զօրացած էին, որ Հռոմայեցիներէ թիկունք գտած Յըրգատ Բ. Հայ թագաւորին կրցան օգնել՝ Հայոց պետութիւնը Սասանեանցմէ ազատելու համար: Մաֆի՛նէն Մամիկոնեան ցեղին գլուխն իւր հաւատարմութեան համար ժառանգեց Տարն գաւառը: Բայ երբեմն հաստատուած էին Հայկա թագունք եւ ետքէն Սամասայա ու Համաւայա սերունդն՝ առաջին Արծրունիք ու Բագրատունիք: Յաջորդ թագաւորներու ժամանակն ալ Մամիկոնեանք Հայկան թագաւորութեան միշտ նեցուկ եղան իրենց հաւատարմութեամբն՝ քաղութեամբն եւ ուրիշ առաքինութեամբն, եւ ամէն ժամանակ քաջ հանդիսացան Հայրենեաց համար: Մտադրութեան արժանի է, որ Հ. ինքնիշխան արդի ծանօթ աշխարհագիրն Հայոց՝ Մաֆի՛նէ քուրդ ցեղին մէջ Մամիկոնեանց վերջին մնացորդները կը նշմարէ:

(Հաւանութիւն): Է. Յ. Թ.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԱՅԳԱՅԵՆ ՀՐԵՑՈՐԴԱՌԹԻՒՆԷ 1887 ՅՈՒՐԱՅ

Ա. ՀԱՅՏԵՐԵՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՌԹԻՒՆԷ (Հաւանութիւն)

76. ՄՈՐՈՒՍՏԵՆԱ ՆՆՊԱՅԱՐ — Գործնական քերականութիւն ֆրանսերէն լեզուի, Բ. Տպրի, Կոստ. Պոլս, 1887:

77. ՅՈՐՈՒԹԻՒՆԻՆԱՆՑ ՍՐԱՊՈՐՆ — Հատարականութեան դաստաստիք Պետերբուրգից աշխարհաւոր երկու թղթակցութիւններ խախտելով ստիպողական բացատրութիւններ, Թիֆլիս, 1887: Տպ. Մարտիրոսեանց:

78. ՅՈՎԱՆՍԻՍՏԵՆԱՆ ՀԱՐԵՑԻՒՆ ԷՆՆՆ. Բ. — Պարտաճանաչութիւն կամ դաւաճանք պարտուց, Կոստ. Պոլս, 1887:

79. ՅՈՎԱՆՍԵՆԱ Ս. — Կրթական գործ, Կոստ. Պոլս, 1887:

[ԶԱՅԱՆ. Մ. Ի., 1887, Թ. 37:]

80. ՅՈՎԱՆՍԻՍՏԵՆԱՆ ՀԱՐԵՑՈՐԴԱՌ — Մ. Ի. Բախի Մոֆի՛նէն խորհրդի եւ հին Հայկական վեպ, (Թրքիս), Թիֆլիս, 1887: Տպ. Բ. Մարտիրոսեանց: Գին 50 կոպ.

81. ՅՈՎԱՆՍԻՍՏԵՆԱՆ ՀԱՐԵՑՈՐԴԱՌ — Բանաստեղծութիւններ, Մաֆի՛նէն, 1887: Տպ. Հերէրէի: Գին 60 կոպ.

[ԶԱՅԱՆ. Մ. Ի., 1887, Թ. 64: Մաֆի՛նէ, 1887, Թ. 10, Բ. Քալիս: Արփա՛ւ, 1887, Թ. 45: Արփա՛ւ, 1887, Թ. 1154:]

82. ՅՈՎԱՆՍԵՆԱ Ղ. ԲԱՅ. ՆԻՄԱՅԱՐ ՆԻՄԱՅԱՆ — Քնարիկ մանկական, Պետերբուրգ, 1887: Տպ. Սկոբոնովի: Գին 2 ր.

[ԶԱՅԱՆ. Մ. Ի., 1887, Թ. 31: Արփա՛ւ, 1887, Թ. 7:]

Հայաստան երրորդից գաղթականներն ստուգելու բերանցի, ըստ այն առիթանի բազմաթիւ ըլլանք ինչպէս որ մեր հեղինակը Փ. Բաւարացիէն առնելով յառաջ կը անէ: Երկրորդը կ'ընդհատէ: Հասնելով Փ. Բաւարացիի շատ անգամ ալ կը մշտնադառնայ: Եւ մեր հեղինակը յառաջ չէ անել: Ոչայդ որ մեր այս պատմագիրն պատմութեանց եւ ական մանքը շատ մեծ արժէք ունի ազգային պատմութեան համար: Եղևակ ալ զգուշութեամբ պնդել է համբիւր իւր թուրքը, որոնք թուի թէ աւելի խորապատկան առաւելարանութեամբ սովորաբար զորեանուս են, քան ուսողական ճշդութեամբ: